

Jože Pučnik

CIVILNA DRUŽBA Z VIDIKA TEHNOLOGIJE REGULIRANJA IN NJENO UVELJAVLJANJE V SLOVENIJI

I. Splošno izhodišče

Civilna družba ni niti ideološki niti etični, temveč predvsem tehnološki problem. Gre za vprašanje ureditve in urejanja družbe, ki mora omogočiti in omogočati življenje oseb tako, da jo one sprejmejo in nenehno sprejemajo. Iz tega tehnološkega vidika sta ideologija in etika šele naknadna odziva in priziva na nezadostnost primarnega vprašanja, ki je vprašanje vsakokratne legitimnosti ali sprejemljivosti družbene ureditve.

Odkar sta postala nesprejemljiva tako filozofski kakor zgodovinski fundamentalizem, ki sta skušala dokazovati svojo apriorno pravilnost bodisi z „resnico“ bodisi z „zgodovinsko zakonitostjo“, je postalo vprašanje legitimnosti ali sprejemljivosti temeljno vprašanje v kulturi, posebno pa v njenem institucionaliziranem delu, ki ga imenujemo družba. Tako je nastal razsvetljenski program družbenosti, ki je svojo temeljno usmeritev izoblikoval že v 18. stoletju. Izhodišče je postavka o avtonomni osebi, ki je izvor in kriterij vzpostavljanja in sprejemanja družbenih institucij. Oblika vsakokratne družbe ni določena niti od boga niti od nekakšnih usodnih „zgodovinskih zakonitosti“, temveč jo vzpostavljajo, sprejemajo in spreminjajo avtonomne osebe, ki so načelno enakopravne in morajo zato delovati po demokratičnih pravilih. Ta temeljna struktura razsvetljenskega programa je takrat ostala le regulativna ideja, ker ljudje v konkretnih življenjskih pogojih v družbi niso niti avtonomni niti nimajo pogojev za demokratično vzpostavljanje in spreminjanje družbenih institucij (politična, ekonomska in izobrazbena neenakost).

S tem pa je razsvetljenski program družbenosti postal tehnološki problem. V ospredje se je pomaknilo vprašanje, kako vzpostavljati in spreminjati družbene institucije tako, da bi bila njihova oblika vsakokratno sprejeta ali legitimirana. Ker so izvor in kriterij legitimiranja osebe, je bilo potrebno iskati tehnologijo reguliranja družbe, ki bi omogočila in omogočala ta primat osebe in oseb, ki zahteva, da niso osebe zaradi družbe, temveč ona zaradi njih. Izkušnje zgodnjega revolucionizma (francoska revolucija in revolucije vse tja do 1848) so pokazale, da se politične in druge elite praviloma vedno polastijo države kot instrumenta nasilja, pozabijo svoje prvotne cilje in se spremenijo v strahovlado navznoter in v osvajalce navzven. Razsvetljenski program je v 19. in 20. stoletju razvil tehnologijo za omejevanje in celo preprečevanje tega mehanizma: civilni pluralizem kot parlamentarni sistem, v katerem se elite medsebojno omejujejo in kontrolirajo. To ne velja le za politični podsistem družbe, temveč podobno tudi za ekonomskega (tržišče), izobraževalnega, informacijskega, znanstvenega itd.

Pozni revolucionizem 20. stoletja (predvsem leninizem, pa tudi italijanski fašizem in nemški nacionalni socializem) je iz različnih razlogov, ki jih tukaj izpuščam, bolj ali manj namenoma spregledal splošni kulturni, predvsem pa družbeni

pomen te razsvetljenske tehnologije pluralizma, jo načelno odpravljaj in zdrsnil s tem v predrazsvetljensko obdobje absolutizma 18. stoletja. Obstoječe oblike civilnega pluralizma je represivno zamenjal z absolutistično elito, jo apriorno utemeljil s „slogo“ (fašizem), z „raso“ (nacionalni socializem) ali pa z „zgodovinsko zakonitostjo“ (leninizem) in totalitarno uveljavljal svoje vsakokratne cilje. Kako sta končala fašizem v Italiji in nacionalni socializem v Nemčiji, je znano. Leninizem pa vsepovsod, kjer je tako ali drugače prevzel oblast, napreza vso svojo sholastično modrost in preostalo represivnost, da bi zaustavil neogibni proces razkroja v svojih družbah in prikril vesplošno strukturno zaostalost. Skozi okno vlačí abecedo razsvetljenske tehnologije pluralizma, ki jo je represivno odgnal skozi vrata, in si za to početje sramežljivo izmišlja najbolj protislovna imena. Gorbačov začenja svojo perestrojko s pogumnim „odkritjem“, da je mogoče pri volitvah postaviti dva ali celo več kandidatov in da je v ekonomiji koristno „dopustiti“ vsaj nekatere elemente tržišča. Težave takšnega ponovnega in sramežljivega odkrivanja smodnika so v Sloveniji dobro znane pod imenom leninističnega samoupravljanja in vsesplošne krize, v kateri se utapljamo. Vse to je cena predrazsvetljenske tehnologije reguliranja družbe, ki jo plačuje prebivalstvo, ker je leninizem s svojo protireformacijo razsvetljenskega programa in z represivnim odpravljanjem slehernega pluralizma v družbi zdrsnil nazaj v 18. stoletje. Tehnologije pluralizma ni mogoče prelisiti, cagave in sramežljive reforme pa zapravljajo dragoceni čas.

Zato se danes z vso nujnostjo zastavlja naloga uveljaviti civilno družbo.

1. Civilna družba kot tehnologija

Če se otresemo zoževanja tega problema na ideološki, etični ali zgolj politični vidik, je dostop do civilne družbe predvsem tehnološko vprašanje. Tehnologija išče najustreznejše rešitve glede na namen in glede na razpoložljiva sredstva. Civilna družba kot specifična oblika v razvoju razsvetljenskega programa družbenosti ponuja odgovor na zastavljeno vprašanje: „Kako urejati družbo tako, da se njeni člani s tem urejanjem identificirajo in ga s tem nenehno legitimirajo?“. Odgovor je v postavitvi primata osebe in oseb glede na družbene institucije. V tej postavki je teza, da je oseba izvor in kriterij postavljanja in legitimiranja družbe.

Operacionalizacija te teze je tehnološko vprašanje. Ker ne gre le za Robinzona, temveč za množico oseb, ki si morajo urejati medsebojne odnose, je civilni odgovor nujno pluralizem. Pluralizem je priznavanje, ohranjanje in upoštevanje razlik med konkretnimi ljudmi. „Bratstvo“, „enotnost“ in „enakost“, ki pozabljajo na konkretne razlike, so nevarna goljufija, ker nenehno zapeljujejo k neupoštevanju ali celo nasilnemu prikrivanju ali „odpravljanju“ razlik, ki so bistvenega pomena za spoštovanje individualnosti in s tem tudi za avtonomnost osebe med osebami. Če se bratstvo, enotnost in enakost postavljajo nad načelo pluralizma kot upoštevanja različnosti, prej ali slej zdrsne v totalitarno urejanje odnosov med ljudmi. Bratstvo, enotnost in enakost ostajajo laž vse dotlej, dokler so razlike med ljudmi faktične. Kjer se podcenjujejo ali celo pokrivajo, se začenja demagogija, ki zaradi interne strukture institucij nujno proizvaja nasilje.

Tehnološki problem je torej urejanje odnosov med ljudmi, kakršni vsakokrat so, ne da bi pri tem iskali „genialne“ rešitve, ki dejanske razlike med ljudmi enostavno odpišejo ali „odpravijo“: kar tako, za pisalno mizo, z ustavo ali zakonom. Urejanje je postavljanje reda, vsak red pa predstavlja kriterij ali merilo urejanja. Goljufija „genialnih“ rešitev je v tem, da hočejo vse kolikor mogoče poenostaviti in zmanjšati število kriterijev urejanja na minimum ali celo na enega samega. Če si politična elita, npr. partija, prilasti monopol na oblast in državo, bo to oblast nujno zlorabljala tako, da bo „politizirala“ celotno območje družbe in tudi ostale dele kulture. Oblast je politični ekvivalent razlik, ki s političnimi instrumenti uveljavlja „enotnost“, „enakost“ ali celo „bratstvo“, vse skupaj proglasi za „svobodo“ ali „demokracijo“ in se naivno in domišljavo veseli pregledne in udobne ureditve družbe in sveta.

Politicizacija družbe je prav tako abstraktna kakor „ekonomizacija“, značilna predvsem za zgodnji kapitalizem. Obe sta posledica monopolnega položaja vsakokratne elite, ki vsili svoj lastni kriterij urejanja in delovanja vsem ostalim ljudem in institucijam v družbi, spregleda ali celo represivno „odpravlja“ vse ostale ekvivalente razlik kot kriterije urejanja družbe in samopašno razglša svoj lastni kriterij kot edino zveličavnega. S tem pa nenehno povečuje primanjkljaj pri legitimiranju samega sebe, izgublja povezanost s prebivalstvom in ostalimi institucijami in nujno stopnjuje represivnost, da bi se obdržala. Ta razvoj lahko zaustavi samo upor prebivalstva, ki je v totalitarnih režimih malo verjeten, ali pa splošna kriza družbe, posebno gospodarstva, ki ga ni mogoče enostavno zapreti kot „sovražnika“. Reševanje splošne družbene krize je silno zamudno, težavno in drago, ker elita običajno ni sposobna dojeti njenih vzrokov, ki so v represivnem monopolu nje same. Skuša ga obdržati za vsako ceno, ki jo plačuje vse prebivalstvo.

Civilna družba je tehnologija postopnega ukinjanja ali vsaj zmanjševanja vseh strukturnih monopolov, uvajanje institucionaliziranja razlik in njihovega upoštevanja. To pa pomeni dosledno uveljavljanje pluralizma v vseh podsistemi družbe. Če se je splošna kriza že razmahnila, kakor se je pri nas, je vsako leto, vsak mesec, nenadomestljiva izguba. Uveljavljanje pluralizma je potrebno najprej in najbolj intenzivno zastaviti tam, kjer je temeljni monopol elite. Če je to politični monopol, kakor je pri nas, je nujno čimprej uveljaviti politični pluralizem v političnem sistemu in postopoma tudi v ostalih.

2. Tehnološki učinki diferencirane infrastrukture

Kdor se noče zapletati v „verske vojne“, se mora odpovedati ideologiziranju pluralizma. Civilno družbo z njenim pluralizmom moramo začeti dosledno uveljavljati, vendar ne zato, ker bi bila „absolutna resnica“. Uveljavljati jo moramo zato, ker je učinkovitejša tehnologija, kakor je npr. leninizem, tudi samoupravni. Pluralizem na vseh področjih družbe, začenši s političnim sistemom, je „proizvodna sila“, pogoj modernizacije in s tem predpogoj, da se izvlečemo iz nevarne krize celotnega sistema. Prepričan sem, da je to edina možnost.

Argumentov za to je cela vrsta. Z vidika tehnologije gre predvsem za učinke diferencirane infrastrukture. Vsaka družba je strukturno parazitarna tehnologija, še posebej pa tista, v kateri je dominanten tako abstrakten ekvivalent razlik, kakor je politična oblast. Moč družbe kot institucionaliziranega dela celotne kulture obstaja samo v tistem delu ali delčku življenja ljudi kot njihovega samokonstituiranja, ki ga vsakokratna družba uspe zajeti, kanalizirati in institucionalizirati. Vse ostalo bogastvo občutljivih procesov v celotni kulturi ostaja neuporabljeno in neupoštevano. V družbi ga ni, čeravno je v ljudeh. Problem družbe kot tehnologije je torej v tem, da svoje obstoječe strukture (institucije) nenehno diferencira in senzibilizira tako, da uspe zajemati in institucionalizirati čim več tistega, kar je v ljudeh, kar je v celotni kulturi. Težava je v tem, da je po determinantah argumentativne racionalnosti, ki jih tukaj samo omenjam, družba sila redka mreža, skozi katero se večina drobnih procesov v kulturi izgublja in ostaja neupoštevanih. V današnji Evropi je leninistični model družbe, tudi samoupravni leninizem, gotovo samotni prvak neučinkovitosti in vsesplošne zapravljenosti. Mreža leninističnih institucij je toga, spletena po monopolni oblasti kot dominantnem ekvivalentu razlik, nenehno jo komandira in spreminja politična elita skozi svojo abstraktno optiko „idejne in politične vodilnosti“ in ostaja kljub frenetičnemu in voluntarističnemu spreminjanju strukturno ista, čeravno ne enaka. Lepi se na utopično vizijo najstva (razrednosti, internacionalizma, komunizma, itd.), pri tem pa kljub vsemu naporu ostaja slepa za obstoječe razlike, za individualnost ljudi in za njihove danes dominantne motivacijske strukture. Zato je odtujena ljudem, kakršni so in smo, bolj kakor kateri koli družbeni sistem v Evropi. Zato je sterilna, odvrtno gostobesedna, najbolj

zbirokratizirana, obenem pa najmanj učinkovita in grozljiva s svojim bolj ali manj zamolknim rožljanjem z represijo.

Če postavim v oklepaj vse učinke dejanske in potencialne nehumanosti, se zastavi problem operacionaliziranja civilnega pluralizma kot alternative. Tehnološko gre za to, da proti načelu oligarhije in monopola vodilnosti postavimo in izvedemo načelo diferenciranja, da bi vzpostavili infrastrukturo, ki bo zmožna zajemati in upoštevati več tistega, kar je. Tistega, kar imamo. Civilna družba je v tem pogledu tehnologija zajemanja in upoštevavanja individualnosti, dejansko obstoječih razlik in realističnega odkrivanja obstoječih motivacijskih struktur. Civilnost je v tem, da izhaja iz načelnega primata osebe in oseb glede na družbo, da se izogiba apriornemu vrednotenju motivov in teženj ljudi in skuša tehnološko obvladati tako „egoizme“ kakor „altruizme“ s tem, da jih medsebojno omejevane združi v institucije. V tem je tehnološka prednost civilnega pluralizma: zmožen je integrirati več obstoječih procesov v celotni kulturi kakor npr. leninizem ali kateri koli drugi totalitarizem izbrane monopolne elite.

Civilna družba in učinki njene diferencirane infrastrukture v vseh podsistemih ne more ničesar narediti iz nič, ne more delati čudežev iz nekakšne „idejne in politične vodilnosti“ ali iz nekakšnih „objektivnih zakonitosti zgodovinskega razvoja“. Njeno načelo je, da upošteva ljudi, kakršni so, sprejme njihovo individualnost in vsakokratno konkretnost in se koncentrira predvsem na vzpostavljanje takšnih institucij in njihovih infrastruktur, ki so zmožne zajemati in integrirati čim več vsega, kar je. Zato načelno zavrača vsako utopijo, noče oblikovati ljudi po svoji podobi in potrebah, temveč se sama prilagaja konkretnim ljudem, kakor vsakokrat so. V tem je njen realizem, njena prozaičnost in njena učinkovitost.

3. Legitimnost kot tehnološki instrument

Legitimnost je šele sekundarno ideološki, pravni ali etični problem. Primarni učinek legitimnosti je predvsem v tehnologiji integriranja ljudi in institucij. Realizem in učinkovitost civilne družbe temeljita na vzpostavitvi takšne infrastrukture, ki omogoča čim večjo identifikacijo ljudi s sistemom. Zato je legitimnost in legitimiranost institucij samo drugi vidik njihove sposobnosti in zmožnosti vsakokratno zajemati in integrirati čim večjo količino bolj ali manj vidnih procesov samokonstituiranja v celotni kulturi, predvsem v konkretnih individualnih ljudeh, kakršni so. Stopnja legitimnosti je zato predvsem stopnja identificiranja ljudi z institucijami, ki jih obkrožajo. Institucije črpajo svojo moč in s tem učinkovitost iz ljudi, ne pa obratno: obratni učinki so seveda nenehni, vendar so po svojem izvoru sekundarni. Ne zagovarjam anarhizma in individualizma za vsako ceno, vendar je tem slabše za institucijo, če postane sterilna in neučinkovita, ne pa za osebo in osebe v njej. Institucije se morajo prilagajati ljudem, ne pa ljudje institucijam. V tem je pomen in smisel poudarjanja primata osebe in oseb glede na družbo. Če izberemo abstraktno in „udobnejšo“ pot in hočemo konkretne ljudi „prevzgjajati“ in prilagajati institucijam, kakor je bila in je morda še vedno utvara partije, nujno zabredemo v legitimacijsko krizo in prej ali slej v splošno družbeno krizo.

Instrumentalnost legitimnosti in legitimiranja družbenih institucij je v tem, da je predpogoj učinkovitosti in s tem tudi modernizacije. Če ne upoštevam mednarodnih vidikov legitimnosti, je znotraj družbe legitimnost institucij hkrati tudi indikator njihove učinkovitosti. Sama družba je specifična tehnologija kulture ali natančneje: njenega institucionaliziranega dela. V tem ni niti „sveta krava“ niti perpetuum mobile, saj živi parazitarno in urejajoče iz vsebin in procesov splošne kulture, predvsem delujočih ljudi, kolikor jih uspe integrirati. Tukaj so praktično neskončni potenciali, le da jih ne znamo upoštevati in družbeno organizirati. Naivnost patetičnega sklicevanja na „zemeljske zaklade“ (rude itd.) postane očitna, če pomislimo, kako malomarno se zapravljajo neprimerno pomembnejši izvori učinko-

vitosti v obstoječih kulturnih vsebinah in v ljudeh, ki zaman čakajo, da jih organizacijsko vključujemo. Očitna je tudi arogantnost utopične vizije, da najprej ob pisalni mizi zrišemo skico „najnaprednejše“ družbe, jo s političnim monopolom „legitimiram“, potem pa začnemo z vsemi sredstvi dresirati ljudi, da bi postali takšni, kakršne zahteva naš načrt. Neodvisno od grozljive nehumanosti tega početja se pokaže predvsem vsa navideznost tovrstnega „legitimiranja“: tehnološko, t. j. instrumentalno in operativno, je kampanjska muha enodnevnica; patetično slovesna danes, jutri pa maček kot po prekrokani noči. Vzrok je v zanemarjanju, v strukturnem zanemarjanju instrumentalnega in operativnega pomena legitimnosti. Ta je v identifikaciji ljudi z družbo kot organizacijskim okvirom vsakdanjega življenja. Seveda ne gre za identifikacijo z družbo, kakršna naj bi nastala nekoč v megleni prihodnosti, npr. v „komunizmu“, temveč z družbo, kakršna je danes in tukaj. To pa pomeni, da moramo družbo interpretirati kot spremenljivo in prilagodljivo tehnologijo, ki se nenehno prilagaja ljudem, kakršni vsakokrat so, ne pa da bi ljudi dresirali ali „prevzgjajali“ v „moralnopolitične like“, kakor jih potrebuje elita in njena ideološka vizija. Primat osebe in oseb glede na družbo je tehnološko vprašanje v tem, da se institucije kolikor mogoče prilagajajo ljudem in njihovim motivacijskim strukturam. To pomeni, da se moramo otresti primata družbe glede na osebo in osebe, pozabiti katekizme in premagati v družboslovju predpotopni katolicizem, ki meri ljudi z vatlom „grešnika“ in „pravičnika“, „egoista“ in „altruista“, „moralnopolitičnega lika“ in „sovražnika“. Slovenci smo, kakršni pač smo: kdor ni z nami zadovoljen, naj razmišlja o tem, kako bi uvozil drugačno ljudstvo (prosto po Brechtu), morda iz Sibiriije. Enostavneje bi bilo, če bi on sam odšel tja.

S to zajedljivostjo hočem poudariti tehnološki in operativni pomen vprašanja legitimnosti in legitimiranja. Izvor legitimnosti institucij je v osebi in v osebah, ne pa obratno. V tem je legitimnost drugi obraz učinkovitosti institucij. Neučinkovite družbe niso legitime, vsaj ne v smislu civilne družbe. Naša družba je neučinkovita zato, ker ni sposobna ujeti konkretne motivacijske strukture ljudi. Namesto da o tej strukturi moralizira in se gre leninistično ali Pavlovsko pedagogiko vsesplošnega prevzganja, je mnogo enostavneje, če se sama spremeni.

Uveljavljanje civilne družbe je edini izhod.

II. Slovenski okvir

Uporabnost koncepta civilne družbe je zato zelo omejena, če ga skušamo uporabiti pri analizi takšnih tvorb, kakor je Jugoslavija. Vzrok je v tem, da smemo le v zelo restriktivnem pomenu govoriti o „jugoslovanski družbi“. Jugoslavija je predvsem državno politična administrativna tvorba, ki bolj ali manj nasilno priklanja različne narode in narodnosti v federacijo, ne da bi uspela to njihovo različnost učinkovito institucionalizirati in integrirati. Še več: do danes ni nastal niti približno prepričevalen načrt, kako bi to sploh lahko postalo mogoče. V civilnem pomenu torej sploh ne moremo govoriti o „jugoslovanski družbi“, ker je ni in ker je vsaj še desetletja ne bo.

Ne da bi se spuščal v analizo tega zapletenega problema, naj omenim zgolj instrumente, s katerimi se ta tvorba vzdržuje. Poleg arhaičnih ideologizmov kot „bratstvo“, „krvno sorodstvo južnih Slovanov“ (kaj naj z njim počnejo Albanci!?), „skupno prelita kri v NOB“ (večina te krvi je bila prelita v medsebojnih bojih in pomorih!), „skupna zgodovina“ (ki je nikoli ni bilo), itd., preostanejo le še instrumenti državne administracije od temeljno protislovne ustave in zakonodaje pa vse tja do protislovnega centralizma partije, policije in armade, ki skušajo za vsako ceno (primerjaj Mikulićevo izjavo v Spieglu) obdržati unitarizem federacije pri življenju in mu dati videz družbe. Ta videz je morda mogoče uveljavljati v nezainteresiranih očeh zunaj jugoslovanskih družb, navznoter je to odločno

premalo. Indikator teh primanjkljavev in protislovij jugoslovanske „družbe“ je nenehno spreminjanje in krpanje ustave, predvsem pa nenehna kriza sistema, ki je v zadnjih letih postala le bolj očitna.

Jugoslavija (še) ni družba in dvomim, da bo kdaj postala. Na vsak način je očitno, da ne more postati družba na način, kakor je to doslej poskušala v predvojni in povojni dobi. Unitaristične sile (nekoč velikosrbstvo, po vojni leninistična partija) so po svoji strukturi sposobne učinkovati samo od zgoraj navzdol in gradijo to stavbo od dimnika proti temeljem: v svoji naivnosti ne morejo razumeti, zakaj vsak načrt poraja lastno nasprotje. Zato voluntaristično zaganjanje v vedno nove eksperimente, v vedno nove podvige, ki pozablja, da so morski prašički ljudje. Namesto, da bi končno dojele, da je potrebno začeti pri ljudeh in narodih, kakršni konkretno so in kakor imajo pravico, da so, se lepijo na iluzije in jih represivno vsiljujejo.

Ce hočejo jugoslovanski narodi in narodnosti kdaj v prihodnosti zgraditi jugoslovansko družbo, ki ne bo zgolj administrativna in represivna država, potem morajo zastaviti drugje in drugače. Začeti morajo z uveljavljanjem in izgrajevanjem svoje lastne in vsakokratne družbene infrastrukture, postati narodi s svojo suvereno državnostjo (če jo sploh hočejo) in se kot narodi začeti suvereno dogovarjati o oblikah prostovoljnega in enakopravnega sodelovanja v jugoslovanskem prostoru. Temeljna in nujna predpostavka je, da ustrezno svoji narodni zgodovini in kulturi najprej dobijo možnost samostojno in suvereno reševati svoje lastne probleme, vzpostaviti celotno infrastrukturo sebe kot družbe, ne da jih pri tem ovira unitaristična federacija ali centralistična partija. Vsaka druga „genialno skrajšana“ pot povezovanja med narodi in narodnostmi je najdaljša in najdražja pot, ki se prej ko slej pokaže kot voluntaristična iluzija. Narodi in narodnosti je ne bodo sprejeli, zavračali jo bodo z resignacijo in pasivnostjo, prej ali slej pa tudi aktivno, če se unitarizem in centralizem politike končno ne bosta spametovala. Upajmo, da se bosta, saj bi sicer prišlo do katastrofe, ki si je ne moremo niti predstavljati.

Koncept civilne družbe je zato bolj primeren za kritiko obstoječega stanja v Jugoslaviji kakor pa za pozitivno načrtovanje. Pri tem se moramo zavedati nevarnosti te kritike in njene meje. V unitarizmu in centralizmu se je razpasla razvada, da skuša vsak narod in narodnost drugim soliti pamet in jim deliti „dobronamerne“ nasvete. Pri tem se ne zavedamo, da smo sami pod vplivom vsiljenega unitarizma in da sploh ne vemo, kako slabo in kako nepopolno razumemo druge. Izhajajoč iz modne predpostavke, da je danes vsak narod v Jugoslaviji izkoriščen po drugih in da mu drugi vsiljujejo svojo voljo in svoje recepte, prihaja do nevarnega in popolnoma brezperspektivnega „poučevanja“ in klevetanja drugih narodov. Izhodišče je temeljna napaka, da si domišljamo, da poznamo dejanske probleme drugih narodov in jim zato nesramno vsiljujemo svoje „rešitve“. Če s tem ne bomo nehali, se bo razplamtelo toliko mržnje in šovinizma, da ju nihče več ne pogasi. To je pot v katastrofo in nasilje.

Koncept civilne družbe nam ponuja drugo in verjetno edino pot. To je pot doslednega spoštovanja kulture drugih narodov in narodnosti, nevmešavanja v njihove zadeve in priznavanja temeljne pravice vsakega naroda in narodnosti, da si suvereno in brez slehernega vmešavanja drugih (znotraj in zunaj jugoslovanskega prostora) kroji svojo usodo in svojo nacionalno obliko reševanja svojih problemov.

Ustavo federacije je potrebno spremeniti, vendar ne tako, kakor si danes prizadeva unitaristična in centralistična politika. Drugače je potrebno zastaviti: v smeri dosledne in sistematične konfederacije suverenih narodov. Dokler je še čas . . .

Zato bom kot Slovenec govoril samo o uveljavljanju civilne družbe v Sloveniji in o suvereni slovenski državi.

1. Dve temeljni slovenski zahtevi

Uveljavljanje civilne družbe v Sloveniji narekuje, kot sem to razložil drugje, dve temeljni slovenski zahtevi, ki ju moramo uveljaviti. Prva je dokončno uresničenje slovenske državne suverenosti kot suverenosti slovenskega naroda, ki bi šele s tem postal narod. Druga zahteva je s prvo neločljivo povezana in pomeni uveljavitev civilne družbe v suvereni državi.

Obe zahtevi teoretično sploh nista sporni. Zahteva po doslednem uveljavljanju slovenske državne suverenosti je utemeljena v mednarodnem pravu in tudi v načelnih dokumentih povojnega prava. Isto velja za zahtevo po strukturno uveljavljeni civilni demokraciji, ki je neločljivo povezana s samoodločbo naroda, kakor je to postavil že Sperans pred vojno. Tragično za Slovence je bilo in je še, da je zahteva po državni suverenosti zvedenela zaradi vsemogočne pristojnosti federacije, zahteva po civilni demokraciji pa zaradi elitarne vsemogočnosti leninistične partije. Posledica je, da imamo namesto državne suverenosti nenehno unitaristično ogroženost in vmešavanje v notranje zadeve slovenskega naroda, namesto demokracije pa enopartijski sistem.

Konkretni položaj je skoraj obupen in upanje borno. Na eni strani se moramo boriti za temeljno pravico, da Slovenci samostojno odločamo o vseh pomembnih vprašanih življenja v Sloveniji in da nam nihče, tudi federacija ne, ne vsiljuje pravil tega odločanja, po drugi strani pa je tudi trenutni slovenski politični sistem v svoji bistveni strukturi leninističen in tako prek partije ideološko in faktično priključen na unitarizem federacije in njene odločno prevelike pravice. Čim bolj učinkovit je ta sistem, tembolj se Slovenci režemo v lastno meso in se kot narod onemogočamo.

Uveljavljanje obeh temeljnih zahtev je tako zacementirano v slepem krogu sedanjega položaja. Če hočemo doseči državno suverenost Slovenije, se moramo opirati na obstoječo organizacijsko strukturo političnega sistema republike, saj razen nje na organizacijskem področju nimamo prav ničesar. Ko pa si prizadevamo uveljavljati civilno strukturo v Sloveniji, smo v kritičnem spopadu s partijo, z njeno ideologijo in faktično oblastjo. Ker ne verjamem, da je v današnjih razmerah mogoče uveljavljati civilno družbo sočasno v celotni Jugoslaviji (neskončna vrsta odkritih in prikritih konfliktov v jugoslovanskem prostoru bi nas Slovence prej ali slej požrla!), smo prisiljeni začeti z uveljavljanjem slovenske narodne suverenosti, ne da bi pri tem odstopali od temeljnih civilnih zahtev.

Neločljiva povezanost obeh zahtev onemogoča vsakršno zvito zaporedje ali taktiziranje. Osnovnega pomena je, da omogočimo pogoje za civilno dogovarjanje v Sloveniji in pogajanje za slovenski narodni sporazum. Ne verjamem, da bi brezkompromisen politični boj v obeh smereh mogel voditi k uspehu. Ker pa hkrati ni mogoče odstopati od osnovnih civilnih zahtev, je uresničevanje prve temeljne zahteve v veliki meri odvisno od odločitve in odločanja v slovenski partiji. Zastaviti si mora eksistenčno vprašanje in najti odgovor: ali je zmožna opustiti svoje kozmične in nadnacionalne iluzije in postati v prvi vrsti slovenska politična organizacija v civilnem pomenu te besede.

2. Nujna, a tvegana hipoteza

Bila bi tragična zmeta, če bi ostali pri tej ugotovitvi in podtaknili vso odgovornost partiji, češ, odloči se in rešeno bo slovensko vprašanje. Partija s svojim leninizmom ne more rešiti slovenskega vprašanja. Ne more ga rešiti sama in osamljena, kakor je danes. Kar lahko stori je le to, da razvije dovolj zgodovinske senzibilnosti, ki ji bo povedala, da je vso svojo oblast iztisnila iz slovenskega ljudstva in da je zato zadnji čas, da si neha lastiti državo kot svojo lastnino, neha biti nasilna, začne misliti in delovati civilno, neha biti leninistična.

Sedanja liberalnost v Sloveniji je za nas vse zelo pomembna, ne dotika pa se političnega sistema, ki ostaja slej ko prej leninističen, svoboščine pa so zgolj

dovoljene. Oblastni monopol partije dopušča možnost, da nam jih jutri ali pojutrišnjem zopet ukinejo. Tega se je mogoče bati, če upoštevamo temeljno strukturo leninizma in povojno prakso slovenske partije.

Tukaj se začno dvomi. Kaj če trenutna praksa slovenske partije ni zgolj ponavljanje periodičnega liberaliziranja in represivnosti? Ali ni mogoče, da se danes dogaja nekaj povsem novega, inovativnega? Nekaj, česar ne moremo videti, ker nas slepijo dosedanje izkušnje? Ali nismo morda slepi za inovativne premike?

Te hipoteze ne morem zavreči, čeravno je moj dvom zelo velik. Potrebno jo je preveriti. Očitno je, da je ne moremo preveriti tako, da bi se zanašali na izjave, na besede. Hipoteza vsebuje določilo o inovativno spremenjenem političnem *ravnanju* partije, o njeni uporabi države (oblasti) in jo je torej mogoče preveriti *samo s političnim ravnanjem*. Ker gre za spremembo v smeri civilnosti, jo lahko preveri samo civilno politično *delovanje*.

Da bi torej ugotovili, ali imamo opraviti samo s prehodnim, od zgoraj milostno dovoljenim liberalnim obdobjem ali pa z inovativnim razvojem partije v civilno politično organizacijo, moramo ugotoviti njen odnos do civilnega političnega organiziranja. Ker tega še nimamo, ga moramo začeti uresničevati. Preiti moramo k javnemu in demokratičnemu organiziranju političnih skupin, ki z osebnim in javnim dogovarjanjem oblikujejo svoje programe po svojem prepričanju in se tako potegujejo za soglasje volivcev v slovenski javnosti. Torej enostavno uveljavljanje temeljne človečanske pravice do svobodnega političnega delovanja.

Seveda partija lahko reče: „Vse to že imamo!“. Delegatski sistem, SZDL, itd. Vse to predobro poznamo. Marsikaj se razglaša, papir je potrpežljiv. Dejstvo je, da se je doslej opekel vsakdo, ki se je zanašal na besede in obljube. Razvoj v OF je poučen primer. Politične deklaracije so za nas doživele enako inflacijo kakor dinar. Potrebujemo konvertibilnost, menjavo uporabne vrednosti, izmenjavo in koordinacijo političnih dejanj. To je mogoče le v političnem pluralizmu: brez apriorne vodilnosti ene skupine in brez vsakršnjega vnaprej določenega okvira, ki bi skrival privilegije. Vsak vnaprej določen okvir „dovoljenega“ in „nedovoljenega“, „resnične“ in „navidezne“ demokracije, „pravega“ in „sovražnega“, itd. je v političnem sistemu hkrati tudi konec demokracije. Ali pa še ne njen začetek . . .

Morda bo kdo rekel, da je opisano uveljavljanje civilnega političnega pluralizma na meji veljavne ustave ali celo protiustavno. Ne vem. Zaradi logičnih protislovij v sedanji ustavi, ki so namerne, odloča tisti, ki interpretira. „Pravilno“ interpretira tisti, ki ima oblast: to je bil namen. Tako ali drugače: temeljnega pomena je, da gre za uveljavljanje ene od osnovnih človečanskih pravic, namreč pravice do svobodnega in enakopravnega političnega delovanja in organiziranja. Tukaj kompromisi niso mogoči. Tudi pri Slovencih ne.

3. Socialna gibanja in politične stranke

Razvoj razsvetljenkega programa v Evropi je v 19. in 20. stoletju potekal kot nenehno nastajanje, uveljavljanje, spreminjanje in tudi izginjevanje socialnih gibanj. Nastala so, ko je rasla zavest o nezadostnosti vsakokratnih družbenih struktur in o nujnosti njihovega organiziranega spreminjanja. Uveljavljala so se v obsegu, v katerem so bili ljudje kot državljani in občani sposobni organizirati svojo politično voljo in jo uresničevati s pomočjo civilne tehnologije združevanja v družbi in demokratičnega uveljavljanja. Pri tem so vedno naleteli na bolj ali manj represiven odpor vladajočih elit, ki so jih skušali omejevati ali celo uničevati: ljudem v gibanjih so odrekale temeljno človečansko pravico civilnega združevanja in organiziranja. To je na začetku 20. stoletja zavedlo manjšino v socialno demokratičnih strankah, da se je vrnila v primitivni revolucionizem iz konca 18. in začetka 19. stoletja. Nastal je leninizem, ki se je odpovedal civilnim oblikam uveljavljanja v družbah in začel načelno prisegati na uporabo vojaškega nasilja pri prevzemu oblasti, za čas po

„zmagi“ pa na „upravičenost“ vsesplošne represije proti „razrednim“ in „vsem drugim sovražnikom“. Tako so po leninistični koncepciji vsi „drugi“, ki niso mogli ali hoteli postati leninisti, nehali biti politični nasprotniki, ki bi imeli kot ljudje pravico do lastnega stališča in njegovega civilnega uveljavljanja v družbi, in postali „sovražniki“. To je bila leninistična protireformacija razsvetljskega programa. Njene grozljive konkretne oblike smo dodobra spoznali tudi v Sloveniji.

V vseh deželah „realnega socializma“, vključno s Slovenijo, je protireformacija razsvetljskega programa ustvarila družbene strukture iz druge polovice 19. stoletja, deloma pa celo oblike razsvetljenega absolutizma iz 18. stoletja. Ta regresija v uveljavljanju civilne tehnologije družbenosti označuje okvir, v katerem so se po zadnji vojni pri nas uveljavljala oziroma poskušala uveljavljati družbeno civilna gibanja. Vse do nedavnega so bila že v kali zatrta in vladajoča partija je pri tem uporabljala vsa represivna sredstva od fizičnega uničenja pa vse tja do zvito prefinjenih institucijskih in psiholoških pritiskov cenzure in avtocenzure. V trenutni liberalni fazi, ki je, kakor je mogoče optimistično upati, prvič morda nekaj več, obstajajo različna civilna gibanja, ki se že deloma izražajo v javnosti, pretežno pa so še vedno v amorfni fazi priložnostnega povezovanja ljudi ob konkretnih, predvsem lokalnih in institucionalnih problemih. Razsvetljski program in z njim civilna politična kultura počasi oživljata.

Znotraj teh dvoličnih okvirnih razmer se zastavlja tudi teoretično vprašanje, kaj zmorejo in morejo civilna gibanja in kako jih je mogoče družboslovno interpretirati.

Frane Adam je ob vabilu k temu simpoziju na zelo zanimiv način skiciral tri koncepcije interpretiranja civilne družbe, o katerih danes razpravljamo v Sloveniji. Sam se odločno zavzemam za njegov tretji model, ki je po mojem prepričanju edino produktivno izhodišče. Njegova prednost je, da se načelno otrese ideologij in moraliziranja in pomakne v ospredje predvsem tehnološko vprašanje. Civilno družbo in civilna gibanja kot njen predpogoj moramo interpretirati predvsem kot *tehnologijo družbenosti*, če se nočemo še bolj zapletati v ideološke in „verske“ vojne kakor se že.

Tehnološki vidik pri interpretaciji civilne družbe prepričljivo osvetli tudi vprašanje odnosa med civilnimi gibanji in državo, med gibanji in političnim sistemom. Politični sistem je tudi v leninističnem samoupravljanju, kakor ga imamo pri nas, dominantni podsistem v družbi. Ker je povezan z monopolom partije kot edine „legitimne“ elite, ki praktično poseduje državo, se gibanja skoraj avtomatsko tudi politizirajo. Če pravilno razumem interpretacijo Tomaža Mastnaka, želi alternativna gibanja, kakor jih imamo danes v Sloveniji in kakor bodo še nastajala, obvarovati pred nevarnostjo zapletanja v politično korumpiranje in pred organiziranim političnim nastopanjem. Pripisuje jim predvsem vlogo moralne vesti in nepolitične opozicije: tako bi ostala v sebi moralno čista in odprta lastnemu proznemu razvoju, s tem pa ohranila senzibilnost za vse novo, za vsa nova vprašanja. Vse to so zelo civilne misli in predlogi in jih je potrebno natančno in vestno obravnavati. Prepričan sem, da imajo „slepo pego“, ker idealizirajo senzibilnost leninističnega političnega sistema in se lahko miselno odpovedujejo uporabi politične tehnologije kot sredstva za uveljavljanje svojih zahtev v družbi. V mnogočem me spominjajo na ideje in zamisli, ki smo jih nekateri skušali uveljavljati vse tja do leta 1957 in o njih tudi razpravljali v Reviji 57: z znano „učinkovitostjo“ ... Seveda današnjih alternativnih gibanj ni mogoče enačiti z onimi pri Naših razgledih, Reviji 57 in drugimi v petdesetih letih. Senzibilnost Slovencev je danes neprimerno večja, represivnost partije neprimerno manjša. S primerjavo bi rad le opozoril na dejstvo, da so nekateri že leta 1958 spoznali, da pobožno, čeravno argumentirano moledovanje v javnosti ne zadošča in da je nujna sistematična uporaba politične tehnologije pri uveljavljanju argumentov v političnem sistemu, posebno v leninističnem.

To pa pomeni, da po mojem prepričanju vsaj nekatera od civilnih gibanj nujno prehajajo v oblike združevanja, ki zavestno in sistematično uporabljajo *tudi* tehnologijo političnega organiziranja če hočejo uveljavljati svoje zahteve. To seveda ne pomeni, da bi se uveljavila kot „protielita“, ki bi bolj ali manj posnemala staro ali partijsko. Gre za dve bistveni razliki, ki sta temelj civilnosti: za pluralnost elit kot politični pluralizem in za civilne metode uveljavljanja tega pluralizma. Oba elementa sta predvsem tehnološkega značaja, saj je načelo zgolj civilnih (demokratskih in javnih) metod političnega uveljavljanja utemeljeno predvsem v večji dolgoročni učinkovitosti, ne pa v moralnih sodbah in načelih. V zapleteno teoretično ozadje tega odnosa med tehnološkimi učinki civilne tehnologije in moralnimi načeli se tukaj ne spuščam. Gre mi le za ugotovitev, da so vsaj v današnjih družbenih strukturah nujne *tudi* takšne organizacijske oblike gibanj, ki sistematično uporabljajo civilno politično tehnologijo za uveljavljanje svojih argumentov v družbi, posebno v političnem sistemu.

Zato je nujno, da vsaj nekatera gibanja postanejo tudi politične stranke v pomenu civilnega pluralizma. Stranke in strankarski sistem so pri nas povezani z mnogimi negativnimi pomeni: deloma iz polpretekle politične zgodovine Slovencev, deloma zaradi fanatične leninistične propagande po vojni. Ne gre mi za izraz: izberimo druga imena, iščimo tudi morda inovativne oblike, obogatimo, če zmoremo, tudi politično tehnologijo Evrope. Nikakor pa ne smemo nadaljevati igračkanka z imeni in goljufije z etiketami, s čimer smo doslej izbrisali iz slovenske politične zavesti že celo vrsto vsebin evropske politične zgodovine in vse to mitinško proslavljali kot (Pirovo) „zmago“! Dokler ne bo kdo predlagal boljšega imena za to temeljno civilno tehnologijo pluralizma v političnem in v ostalem družbenem življenju, uporabljam obrekovano terminologijo civilnega strankarskega pluralizma.

Razprava o civilni družbi in njenem odnosu do civilne države v Sloveniji mora torej teoretično in praktično odločati o temeljnem vprašanju: ali še nadalje „civilno“ pristajamo na to, da partija kot edina po mističnih „zgodovinskih zakonitostih“ monopolno upravlja s političnim sistemom in prek njegove necivilne dominantnosti s celotno družbo, ali pa zahtevamo in civilno uveljavimo organizirani in ustavno utemeljeni politični pluralizem, ki omogoča uresničevanje temeljne človečanske pravice političnega združevanja in organiziranja tudi ostalim devetdesetim procentom volivcev, ki niso ali nočejo postati člani partije. To je temeljno vprašanje iz sredine 19. stoletja v Evropi, ki je za nas v političnem pogledu žal še vedno aktualno.

Od nas vseh je odvisno, ali bomo to vprašanje še nadalje obravnavali v stilu „verskih vojn“, ali pa ga bomo zastavili, reševali in v družbi uveljavljali na racionalen in civilen način. Upam, da se nam bo posrečilo zadnje. Predpogoj je, da v teh občutljivih in za mnoge poštene ljudi bolečih vprašanjih prevlada analiza tehnološkega vidika, ne pa arhaični mehanizmi prestiža in oblastništva, ki bi nas v tem primeru stali še več, kakor so nas že doslej. Temeljna kriza dosedanjega modela družbenega reguliranja je vsakomur očitna. Ni pa še vsakomur očitno to, da je nikakor ne moremo rešiti z novim variranjem obupno neučinkovitih modelov in njihovih skrhanih predpotopnih tehnologij. Civilna družba s svojim doslednim civilno organiziranim pluralizmom medsebojno kontrolirajočih se gibanj in strank ni in ne more biti nova „Resnica“, je pa po mojem prepričanju edina tehnologija, ki omogoča izhod iz nepopravljive krize leninističnega sistema. On sam naj postane in ostane grozljiv avanturistični poskus in zapis v slovenski zgodovini.